

سیر تاریخی شکل‌گیری طرح چهارفصل در قالی ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۲۵

کد مقاله: ۵۱۰۶۸

عبداله میرزایی^{۱*}، شادی زرنقی^۲

چکیده

قالی ایران بخش مهمی از اصالت و هویت خود را مدیون طرح و نقش خویش است. طرح‌ها و نقوش قالی ایران در بستر زمان و متناسب با فرهنگ جوامع تولیدکننده ابداع و برای نسل‌های بعدی به یادگار مانده‌اند. طرح قالی چهارفصل یکی از طرح‌های اصیل قالی ایران است که در دوره قاجار به جامعه قالی ایران و جهان معرفی شد. مساله اصلی پژوهش حاضر فقدان منابع مکتوب در مورد پیشینه طرح چهارفصل است. از این رو هدف از پژوهش مطالعه سیر تاریخی و پیوندهای فرهنگی طرح چهارفصل در قالی ایران است. مطالعات نشان داد طرح چهارفصل در دوره قاجار و توسط میرمصور تبریزی و مبتنی بر اصالت‌های هنر و فرهنگ ایران ابداع شد. پیوندهای نزدیک طرح چهارفصل با طرح‌های باغی، ریشه این طرح را به بستر فرهنگی پیش از اسلام می‌رساند. پژوهش با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و میدانی و به روش کیفی و به صورت توصیفی تحلیلی به انجام رسیده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واژگان کلیدی: میرمصور تبریزی، قالی چهارفصل، قالی باغی.

۱- استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز. (نویسنده مسئول) A.mirzaei@tabriziau.ac.ir

۲- کارشناسی ارشد طراحی فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

تنوع طرح و نقش متناسب با فرهنگ، جغرافیا و باورهای مذهبی مناطق تولید قالی از شاخصه‌های اصلی در مولفه‌های بصری قالی‌های ایران به شمار می‌رود. در این بین طرح چهار فصل از جمله طرح‌های اصیل و همسو با مبانی فرهنگ و هنر ایرانی است که در چند قرن اخیر در زمینه قالی‌های ایران نقش بسته است. ساختار طراحی غالب در این طرح، تقسیم بندی متن قالی به چهار قسمت می‌باشد که هر کدام از این قسمت‌ها به واسطه نوع منظره و تصاویر به نمایش گذاشته شده و فضا سازی مرتبط با آن، فصلی از سال را نمایندگی می‌کنند. از این رو این نوع ساختار طراحی قالی‌های ایران به «چهار فصل» نام گذاری و معروف شده است با توجه به ساختار و سامان بندی خاص این طرح و نوع پردازش و ترکیب بندی نقوش در این طرح، تولید فرش هایی با طرح چهار فصل به لحاظ کمی محدود بوده و در مقیاس تجاری تولید و عرضه شده است. همچنین جهت دارا بودن طرح چهار فصل عامل دیگری بر محدودیت تولید این قالی در مقیاس وسیع می‌باشد. از این رو مساله اصلی پژوهش حاضر محدود بودن تولید قالی با طرح چهار فصل و ناشناخته ماندن سیر تحول و تکامل این طرح اصیل ایرانی می‌باشد. هدف اصلی پژوهش نیز مطالعه سیر تحول و شکل گیری تاریخی طرح چهار فصل می‌باشد. لذا لازم است تا با بررسی های دقیق و انجام مطالعات منظم در جهت شناسایی و معرفی قالی های بافته شده با طرح چهار فصل ایران و آشکار سازی پیوندهای فرهنگی و شیوه های ترکیب بندی نقوش در ساختار این طرح اقدام شود. انجام موفق چنین کاری می‌تواند در مستند سازی اصول و مبنای این طرح موثر بوده و بر اصالت های ملی و منطقه ای این طرح تاکید داشته باشد. این پژوهش به لحاظ روش از نوع پژوهش های کیفی می‌باشد که به شیوه توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ای و یافته‌های میدانی به انجام رسیده است.

۲- پیشینه

همانطور که در مقدمه عنوان شد، محدودیت پژوهش در حوزه طرح چهار فصل مساله اصلی پژوهش حاضر به شمار می‌رود از این رو منابع پیشین که مشخصا مطالعه بر روی طرح چهار فصل را هدف گذاری کرده باشند بسیار محدود است. با این حال برخی پژوهش های مرتبط در ادامه معرفی شده‌اند. امید بنام در سال ۱۳۸۹ در مقاله‌ای به نام قالی چهار فصل تبریز «چهار گاه اساطیری، چهار جشن باستانی» در مورد مفاهیم فرهنگی قالی‌های چهار فصل بحث کرده است. همچنین احمد دانشگر (۱۳۷۶) در کتاب فرهنگ جامع فرش یادواره «دانشنامه ایران» اشاره کوتاهی به همراه عکس به فرش چهار فصل داشته است. سید رضا خشکنایی (۱۳۷۸) در کتاب «ادب و عرفان در قالی ایران» به تحلیل و بررسی یکی از قالی‌های نفیس از یک مجموعه خصوصی پرداخته است. وی قالی چهار فصل را جمله قالی‌های ارزشمندی دانسته است که از تلفیق چندین هنر به وجود آمده است. خشکنایی معتقد است متأسفانه این شاهکار نادر تا کنون در حد اعتبار خود مورد توجه قرار نگرفته و بعضی از جلوه‌های آن مکتوم و از بحث و گفتگو برکنار مانده است.

۳- قالی پازیریک

تصویر ۱- قالی پازیریک (ژوله، ۱۳۸۱: ۲۵)

این قالی از اولین نمونه‌های بافته شده‌ای می‌باشد که می‌توان به وضوح نقش انسان و حیوانات را در آن دید. اگرچه قالیچه‌های تصویری بر اساس اتفاقات دو سده اخیر رواج بیشتری داشته و بافته می‌شود؛ اما می‌توان با بررسی اولین قالی‌های تصویری بافته شده شناخت بهتری از رسوخ این قالی‌ها به تاریخ و فرهنگ ایران را بدهد. قالی پازیریک (تصویر ۱) یکی از نمونه‌های بارز حضور تصویر انسان بر روی قالی تا قبل از ظهور اسلام می‌باشد. بر این اساس می‌توانیم منشأ و مبدأ قالی‌های تصویری را در تاریخ هنری ایران به گذشته‌های دور نسبت بدهیم. در عین حال طرح قالی پازیریک نخستین نمونه از تقسیم بندی فضای متن به مربع‌ها یا باغچه‌های کوچکتر را در قالی ایران به نمایش می‌گذارد لذا نمونه اولیه طرح های باغی را نیز می‌توان به طرح قالی پازیریک نسبت داد.

۴- قالی بهارستان

پس از فرش پازیریک و تا قبل از اسلام مستندات مکتوبی بر وجود قالیچه‌های دیده نشده است اما با توجه به اینکه در دوره ساسانی، تصویر انسان در هنرهای مختلف وجود داشته است و همچنین در برخی مطالعات به قالی‌هایی دست یافته‌اند، در دوره ساسانی در نقش برجسته طاق بستان نمونه‌ای از قالی‌های این دوره از گوشه زورق یکی از چنگ‌زنان گوشه زورق یکی از چنگ‌زنان گوشه‌قالی پیدا و از نقش آن آشکار است که در این قالی دو ردیف مروارید کار گذاشته بودند و در میان آن دو ردیف اشکال چهارضلعی بوده است و ریشه‌ی بلندی داشته که نوک آن را گره زرد و از نقشی که در سنگ‌تراشی پیداست معلوم می‌شود که مانند امروز قالی را گره‌دار می‌بافند (نفیسی، ۱۳۸۴: ۲۳۳) از میان این قالی‌ها می‌توان به قالی بهارستان نیز اشاره کرد. در میان خزائن بی حد و حساب پادشاهی که اعراب مسلمانان پس از فتح مداین به دست آوردند، فرش نفیسی به نام بهارستان موجود بود. این فرش را در اصل برای خسروانوشیروان بافته بودند و جانشینان او تا یزدگرد سوم آن را در مواقع مخصوص استفاده می‌کردند. این فرش که با همه‌ی زیبایی منظره بهار را به تصویر می‌کشید. در بزم‌های زمستانه خسروپرویز مورد استفاده قرار می‌گرفت و بعدها جشن‌های پادشاهی را روی آن فرش برگزار می‌کردند. چرا که نقشه آن باغی را در فصل بهار نشان می‌داد. اعراب آن را به مناسبت اینکه بیشتر در فصل زمستان که به باغ و بیرون رفتن از شهر ممکن نبود استفاده می‌شد، بساط‌الشتا و خود ایرانیان بهار خسرو می‌نامیدند. (آبخیز، مهرابی، لعل شاطری، ۱۳۹۵: ۱۱)

۵- قالی‌های باغی

تصویر ۲- قالی چهارباغ، موزه ویکتوریا آلبرت لندن (رودن، ۱۳۷۵: ۳۷)

تصویر ۳- قالی مشاهیر، (ملول، ۱۳۸۴: ۱۰۸)

پس از دوران فطرت طولانی مدت هزارساله در فقدان نمونه قالی‌های مستند تاریخی از عصر ساسانی تا صفوی، در دوره صفوی قالی‌هایی با به کارگیری ساختار باغ‌های ایرانی تولید شدند که با نام قالی‌های باغی در تاریخ قالی ایران شناخته می‌شوند. باغ ایرانی از تعدادی خطوط و محورهای اصلی تشکیل شده که باغ را به چهار بخش تقسیم می‌کنند. سپس هر بخش به فضاهای چهارگوش (باغچه) کوچک‌تری تقسیم می‌شود. آب راه‌های منشعب از حوض یا برکه مرکزی نیز ضمن تقسیم فضا به چهار قسمت اصلی، کانال‌های آبرسانی را به تمام فضاهای باغ هدایت می‌کرد. اصلی‌ترین بنای باغ (کوشک) در مکان تقاطع دو محور اصلی آب رسانی قرار می‌گیرد. این نقش را می‌توان بازبایی از اشتیاق و گرایش به گل، سبزه و گیاه در هوای گرم و خشک فلات ایران نیز تلقی کرد (حشمتی رضوی، ۱۳۸۰: ۵۲). قالی‌های باغی یا چهارباغی که بر اساس طرح باغ ایرانی بافته می‌شدند بر اساس علاقه پادشاهان دوره صفویه به «چهار باغ» به چهار قسمت و گاهی به قطعات کوچکتر تقسیم می‌شدند. نقش استخرهای اصلی و عمارت کلاه فرنگی در فرش بافته می‌شد و انواع زیبایی از درختان و گل‌ها هم در آن به چشم می‌خورد و تصویر ماهی‌ها در کانال‌های آب و پرندگان در لابه‌لای شاخ و برگ درختان آن نمایان بود. (شاهچراغی، ۱۳۸۹: ۱۸۱). (تصویر ۲). اصول و طرح تقسیم بندی این قالی‌ها تشابهات نزدیکی با قالی چهارفصل را دارد.

۶- قالی‌های تصویری دوره قاجار

با توجه به اینکه طرح هر یک از فضاهای اصلی در قالی‌های چهارفصل متناسب با هر یک از فصول سال تصویرسازی شده است، لذا ارتباط نزدیکی میان این طرح‌ها و ظهور تصویر در قالی‌های ایران در شکل مدرن و جدید خود وجود دارد. این شیوه طرح‌پردازی در قالی ایران از دوره قاجار آغاز گردید. رواج قالی‌های تصویری در ایران به دو سده اخیر مربوط است، ریشه‌های آن به دوره صفوی یعنی زمانی که فرش‌هایی با طرح شکارگاه فراوان شده بود امتداد می‌یابد. با وجود این قالی‌های تصویری در شکل واقع‌گرایانه خود از دوره قاجار گسترش یافتند، زیرا در این دوره شرکت‌های خارجی بسیاری تاسیس گردید و بافندگان ایرانی

براساس طرح و رنگ دلخواه آن‌ها فرش‌هایی با نقش‌مایه‌های جدیدی از جمله قالی‌های تصویری تولید کردند. شاهان قاجار از تصویرسازی برای تثبیت حاکمیت و گسترش قدرت در طول زمان خویش استفاده می‌کردند، علاوه بر تصویر پادشاهان، بازنمایی صحنه‌هایی از مکان‌های تاریخی و باستانی ایران نیز در این قالی‌ها مشاهده می‌شود. براین اساس تعدادی قالی‌های شهری‌باف با محوریت موضوع پادشاهان بوده‌است که به عنوان پیشکش، تولید و هدیه داده می‌شده‌است. این قالی‌ها همانند هر اثری در هر دوره تاریخی، بازتاب شرایط اجتماعی آن روزگار هستند. غالباً در این قالی‌ها، تصویر شاهان تاریخی و قصرهای اسطوره‌ای و روایات مذهبی جانشین فرش‌هایی با نقش‌های پیشین شکارگاه شده‌اند. تصویر پادشاهان بخش عمده این قالی‌ها را شامل می‌شد. (تصویر ۳).

۷- میرمصور ارزنگی و ابداع طرح چهارفصل

تصویر ۴- میر مصور ارزنگی (URL:2)

تصویر ۵- نمونه قالی چهارفصل (نگارندگان: موزه فرش تهران)

مطالعات نشان می‌دهد، نخستین طرح مصور شده قالی چهار فصل در شکل کنونی آن متعلق به استاد میرمصور ارزنگی در تبریز است. میر مصور ارزنگی نقاش و متولد سال ۱۲۶۱ هجری شمسی در تبریز است (تصویر ۴). میرمصور پس از اتمام تحصیلات ابتدایی در تبریز قصد عزیمت به روسیه کرد و در آنجا از طبیعت تفلیس الهام گرفت و آثار بدیعی خلق نمود. در آکادمی مسکو به آموزش نقاشی پرداخت. سپس به پاریس و ایتالیا سفر نمود. با بازگشت به ایران در تهران هنرستانی تاسیس نمود و دوستی با کمال الملک را نصیب خویش کرد. سپس به تبریز بازگشت و در سال ۱۲۹۷ ه.ش اداره صنایع مستظرفه را تاسیس کرد.

میرمصور در حوزه طراحی قالی هم دست به فعالیت و ابداعاتی زد. وی از اولین کسانی به شمار می‌آید که طراحی مدرن را برای نقشه قالی انجام داد وی از طراحان صاحب سبک تبریزی بود که غالب هنرمندان برجسته تبریز؛ به نحوی تحت تاثیر سبک وی بوده اند. یکی از معروفترین طرح‌های فرش تبریز با نام چهار فصل اثر این هنرمند می باشد. (صور اسرافیل، ۱۳۸۱، ۳۷۳). میرمصور ضمن آوردن چهار اثر تاریخی مهم ایران در این اثر که چهار فصل این فرش را تشکیل داده است. نیز از افراد بزرگ همچون پیامبران و دانشمندان بزرگ ایران در قالب‌هایی زیبا در چهار گوش فرش که در واقع در حاشیه فرش قرار دارد استفاده کرده است و در ترنج فرش هم تصویری از پادشاه هخامنشی قرار داد (تصویر ۵). به گفته آقای قره باغی که یکی از پیشکسوت‌های مشهور طراحی تبریز می باشند، طرح چهار فصل را میر مصور به حد اعلای رساندند. ایشان نیز همانند نقاشان قدیمی و اصناف بازار تبریز، میرمصور را هنرمندی متبحر در زمینه نقاشی می دانند. (مصاحبه، قره باغی، خرداد، ۱۳۹۸)

قالی چهار فصل را می‌توان جزء کامل‌ترین قالی‌هایی دانست که در دوره قاجار به وجود آمده است. این قالی با طراحی کاملی از طبیعت و آثار باستانی، تصاویر شاهان و شاعران به وجود آمده است. همچنین از نظر تکنیک طراحی نیز نسبت به سایر قالی‌های قاجار با مهارت بیشتری طراحی شده است. ساختار طرح چهارفصل از دو قسمت حاشیه و متن تشکیل شده است. این ساختار طراحی یکی از کامل‌ترین نوع از قالی‌های تصویری دوره قاجار می باشد؛ اکثر تصاویری که در قالی‌های تصویری دوره قاجار استفاده می‌شد در این قالی‌ها نیز آورده شده است. از جمله تصاویر مشترک در این قالی‌ها (بناهای تاریخی، آثار باستانی، تصاویر پادشاهان، پیامبران و رهبران، مشاهیر، بناهای آرامگاه) می باشد. (تصویر ۶).

۸- نتیجه‌گیری

در سیر تحول و شکل‌گیری قالی‌های چهارفصل، قالی‌های باغی از لحاظ ساختاری بیشترین شباهت را به قالی‌های چهارفصل را دارد. این قالی‌ها با تقسیم فضا به چهار قسمت توسط جوی‌های آب و همچنین طراحی گل‌ها و گیاهان در هر طرف نمادی از باغ‌های ایرانی را دارند. همچنین در سیر تحول قالی‌های چهارفصل، تاثیر پذیری از قالی‌های تصویری دوره قاجار قابل مشاهده می‌باشد. این قالی‌ها در طی چندین سده با تاثیر پذیری از فرهنگ طراحی شده‌اند. ورود چاپ سنگی و عکاسی در دوره قاجار تاثیر عمیقی بر قالی بافی نهاد از جمله قالی بافی دوره قاجار، که به تدریج سلیقه‌ی هنری مردم به یک سلیقه‌ی تصویری تغییر کرده و قالی‌های تصویری زیادی در این دوره طراحی و بافته شد. این قالیچه‌ها محملی بود برای بافت موضوعات مورد علاقه مردم، بیشترین مضامین مورد استفاده در این قالیچه‌ها، تصاویر کتب ادبیات کلاسیک همچون شاهنامه و خمسه‌ی نظامی می‌باشند. همچنین ورود عکاسی در این دوره تاثیرات به‌سزایی در روند شکل‌گیری این قالی‌ها داشته است. مطالعات نشان داد در فضای ملتهب تجددخواهی اواخر عصر قاجار و مصادف با فعالیت‌های گسترده تولیدکنندگان داخلی و خارجی قالی در ایران و مهم‌ترین مرکز تولید قالی ایران یعنی شهر تبریز، میرمصور تبریزی با تکیه بر خلاقیت ذهنی و تکنیک‌های طراحی و قدرت تصویرسازی که از هنر نقاشی به عاریت گرفته بود توانست طرح چهارفصل را در امتداد طرح‌های گلستان، باغی، چهارباغ ابداع و به جامعه قالی معرفی نمود. وی با حفظ ساختار نمادین و فرهنگی چهاروجهی طرح باغی و گزینش عناصر تصویری مرتبط با فرهنگ طبقات پایین جامعه بویژه روستاییان و جایگزینی آنها با باغچه‌ها و کورت‌های طرح چهارباغ، توانست ضمن حفظ اصالت‌های فرهنگی طرح‌های ایرانی، طرحی نو درانداخته و متناسب با زمانه خویش طرح جدیدی نیز ابداع نماید.

تصویر ۶- قالی چهارفصل، (نگارندگان: تبریز، مجموعه شخصی مجید حسین طلب)

پی‌نوشت:

این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد، شادی زرنقی با عنوان: «پژوهشی در فرم و محتوای قالی‌های چهارفصل ایران» به راهنمایی نویسنده اول و دکتر علی وندشعاری در دانشگاه هنر اسلامی تبریز می‌باشد.

منابع

۱. آبخیز، ابوالفضل و مهربایی، طهمورث و لعل شاطری، مصطفی، (۱۳۹۵)، «سرنوشت فرش بهارستان بعد از نبرد قادسیه ۱۶ق/۶۳۷م»، تاریخ‌نامه خوارزمی، سال چهارم، زمستان ۱۳۹۵، صص ۵-۲۲.
۲. شاهچراغچی، آزاده، (۱۳۸۹)، «پارادایم‌های پردیس» تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی
۳. حشمتی رضوی، فضل‌ا...، (۱۳۸۰)، «تاریخ فرش ایران»، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی
۴. بنام، امید، (۱۳۸۸)، «قالی چهارفصل تبریز»، ماه‌نامه قالی ایران، شماره‌های ۸۶ الی ۸۸
۵. ژوله، توج، (۱۳۸۱)، «پژوهشی در فرش ایران»، تهران: فرهنگسرای یساولی
۶. نفیسی، سعید، (۱۳۸۳)، «تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر از آغاز سلطنت قاجاریه تا سرانجام فتحعلیشاه»، جلد اول و دوم، تهران: نشر اساطیر
۷. ملول، غلامعلی، (۱۳۸۴)، «بهارستان دریچه‌ای به قالی ایران»، تهران: زرین و سیمین
۸. صور اسرافیل، شیرین، (۱۳۸۱)، «طراحان بزرگ فرش ایران» تهران: پیکان

۹. خشکنایی، سیدرضا، (۱۳۷۸)، «ادب و عرفان در قالی ایران»، تهران: سروش
۱۰. دانشگر، احمد، (۱۳۷۶)، «فرهنگ جامع فرش: یادواره»، تهران: یادواره اسدی
۱۱. رودن، گانز، (۱۳۷۵)، «قالی ایران: شاهکار هنر»، تهران: سازمان اتکار.

